

Provinsialläkare 1819 - 1862

ERIK MAGNUS WALDENSTRÖM

Research Gunnar Johansson

Den 12 maj 1819, utnämndes medicine doktorn **Erik Magnus Waldenström** till provinsialläkare i Norrbotten. Han föddes i november 1795 på Kerseruds gård i Dalsland. Waldenström hade en efter dåtida förhållanden gedigen utbildning. Det kom att bli en lång och framgångsrik tjänstgöringstid i Sveriges då nordligaste distrikt. Han var provinsialläkare i Norrbotten från 1819 och drygt fyra årtionden framåt. Distriktet var oerhört stort - det gick från Bottenviken i öster till fjälltrakterna och norska gränsen i väster och omfattade en fjärdedel av Sveriges areal.

Det hade hunnit bli sensommar 1819 då Waldenström kom upp till Luleå. Till staden fanns inga andra reguljära kommunikationer än "postgången". Sommartid tog en färd från Stockholm med någon seglare ungefär 3 veckor. Det var inte mycket i sjukvårdsväg som Waldenström kunde glädja sig åt i Norrbotten vid sin ankomst. Han var ensamläkare. Lasarett saknades. Patienterna fick vid behov forslas den långa vägen till Umeå.

Luleåborna ville att Waldenström skulle bo i deras stad och "Piteå invånare vill jag ska bli hos dem, dock blir det troligen Luleå emedan jag bäst tycker om det". Luleå var närmast en stor by, folkmängden uppgick till ungefär tusen personer. Residensstaden Piteå blev således utan läkare trots att staden i de flesta avseenden var nr 1 bland länets båda städer. Sockenstämman i Luleå gjorde 1819 en överenskommelse med doctor Waldenström om "*speciellare läkarebiträde*". Mot en lön av 10 skillingar 8 runstycken banco från varje matlag skulle doktorn lämna recept utan betalning, resa ut till de sjuka "*efter billighet, råd och ämne*". Waldenström lovade att en lördag i månaden vara anträffbar i Gamla staden och "*medhava medikamenter*". Waldenström bosatte sig första

tiden i Sunderbyn utanför Luleå, där även Norrbottens förste landshövding, Pehr Adolph Ekorn, bodde. Det uppstod tycke mellan Ekorns adoptivdotter Fredrika Sofia Bodecker och den unge läkaren. Resultatet blev bröllop och åtta barn, sju pojkar och en flicka. Waldenström fick snart en bostad vid Västra Tullgatan (Tullgatan 27) i Luleå, nära Norra Sjtullen. Där trivdes han så gott att han bodde kvar livet ut. Liksom övriga familjer i Luleå på den tiden hade doktors familjen kreatur och ladugård. Sommartid drevs korna ut till betesmarkerna på Mjölkudden eller vid Bergviken.

Det hände mycket på sjukvårdens område under Waldenströms tid i Norrbotten. Då han pensionerades 1862, samma år som de moderna landstingen bildades, hade hans ursprungliga distrikt blivit uppdelat på fem provinsialläkartjänster och det fanns beslut om tre lasarett. Folk mängden i Norrbottens län fördubblades, från drygt 35000 personer 1820 till cirka 70000 år 1862. Waldenström blev snart känd för sina framgångsrika operationer. Men på den tiden var det inte fråga om några invärtes (buk) operationer eller liknande. De blev möjliga först när aseptiken hade införts. Han öppnade besvärande bölder, men opererade även gråstarr, vilket var ett stort framsteg för sjukvården inorr. Ryktet spred sig om den duktige läkaren i Luleå. Redan efter ett års tjänstgöring uppe i nordanland började patienter från hela länet strömma till ho-

nom. Trots det goda ryktet stod Waldenström, i likhet med andra läkare, maktlös inför de flesta sedemera banala sjukdomar. Läkarna fick istället försöka lindra, trösta och ta del i patienternas sorger och bekymmer.

"Aldrig har en operation så kostat på mig .." skrev doktor Waldenström efter att ha behandlat en 10-årig pojke som skadat sig vid en olycka. Året var 1827. Gossen hade under lek fallit från ett träd och fått ett komplicerat brott i ena underarmen (strålbenet hade trängt ut genom huden). Då gossen "på andra dygnet" kom under Waldenströms vård var armen uppsvullen och värkande. Waldenström tvingades fatta ett svårt beslut.

Han sågade helt sonika av den utträngande benändan intill såret. Under stor möda lyckades han tänja ut armen och trycka in återstoden av benpipan. Han föreskrev sträng diet, verkställde åderlåtning och placerade ljumma anodyne (smärtstillande) grötar på såret. Såret varade fult, men efter 11 veckor var "*åkomman fullkomligt läkt*". Armen blev krokig, men den "*återvann sin förra styrka och rörlighet*". Waldenströms avslutningsord tål att upprepas: "*Aldrig har någon operation så kostat på mig; ty under hela sågningstiden, hade gossen en continuerlig convulsion.*" Samma år, 1827, opererade Waldenström sex personer, som genom "*gråa starren varit blinda på båda ögonen*".

”**Enligt Esaias Tegner berodde den stora svenska folkökningen på "freden, potatisen och vaccinet".**

Han använde sig vid operationerna av en rak nål, kallad Richters nål. Det var kanske framför allt för sina ögonoperationer som Waldenström blev känd. Även solförmörkelser ställde till med medicinska problem. 1820 rapporterade Waldenström, att *"2:ne personer blefvo och här nästan alldeles blinda på ena ögat af för starkt seende i solen, under den stora solförmörkelsen, men kurerades fullkomligt genom kalla bad på hela hufvudet samt kaustisk ammoniak, att hålla dels under ögonen, dels under näsan"*.

Kikhostan var besvärlig i luleåtrakten 1827. Den "började i slutet av Mars, spridde sig hastigt och angrep alla barn inom Luleå och Råneå socknar". Sjukdomen varade sällan kortare än 9 å 13 veckor. Döden inträffade än tidigare, än senare, alltid under convulsioner. Förenad med Messlingen var sjukdomen svårast och mest dödande. Recommenderade medel, som tex "skälspäck", var verkningslösa. Istället gav Waldenström patienterna "kräksalt, hvarannan dag, så länge upphostningen var ymnig och skedde under kikkande". Waldenström fann vidare, att "dekot på Islands mossen morgon och afton, så snart andra stadium inträddt, gjorde ypperlig verkan, både i afseende på krafterna och hostan".

Enligt Waldenströms första ämbetsberättelse, den för år 1819, uppfostrades "den späda Medborgaren" på ett "uselt och onaturligt sätt". Barnen fick sällan "di modersmjölken", utan i stället "utur ett smutsigt horn (nappen kallad) insupa dels sur dels tjock mjölk", samt svagdricka med mera "hvarigenom deras digestionskrafter försvagas, magsyra, diarréer, atrophia (svaghetstillstånd), Rachitis (engelska sjukdomen) etc uppkomma". "En stor del anse äfven barnens badning för skadlig, emedan Guds välsignelse derigenom borttvättas". 1821 meddelade Waldenström, att "veneriska sjukdomen på få ställen visat sig". De fall Waldenström stött på hade "alltid uppkommit efter coitus med från Stockholm

”En stor del anse äfven barnens badning för skadlig, emedan Guds välsignelse derigenom borttvättas”.

hemkomna smittade sjöfarande". I en skriftlig redogörelse omtalade Waldenström, att "inom Norrbotten finnes en enda Albino", den över 3 alnar långa åtta-barnspappan svarvaren Sundgren. 1822 var frossan "uti Piteå socken så allmän, att allt folket uti vissa byar deri insjuknat, så de voro nödsakade lega folk från andra ställen till deras och kreaturens vårdande".

Det var inte enbart människor som doktorn fick ta hand om på den tiden. I augusti 1825 tvingades doktor Waldenström resa till Jockmocks lappmark för "yppad Boskaps-sjukdom, Klöfsjukan kallad. Detta var den enda betydliga Boskaps-sjukdom, som sedan min ankomst hit till Länet förekommit". Waldenström skrev vidare att "kreaturens fysik tycktes äfven här vara starkare än söder ut".

År 1836 inträffade flera fall av smittkoppor i Öjebyn, Piteå och Älvsbyn. Lasarettsläkaren Carl Fredric Kjellberg i Piteå rapporterade att 200 hade insjuknat och 7 hade dött av kopporna. Det fanns ju ett åliggande från år 1820, att provinsialläkaren varje år skulle resa runt i lappmarken och kontrollera vaccineringen. En besvärlig resa tyckte Waldenström "hela 50 mil, öfver elfvar, forsar, berg och dalar". Det var en resa med strapatser som invånarna i andra delar av Sverige svårigen kunde föreställa sig. Den krävde en stark och spänstig läkare. Waldenström skrev, att "ännu lefver ungdomskraften hos mig och så länge går det an, men skulle också den ej vara vet jag ej huru det skulle gå". Under sina resor till bland annat Kvikkjokk

och Gällivare fick han pröva al-lehanda färdsätt, som till exempel ridning, färd med forsbåt och renskjuts. "Stundom måste han vada över myrar; så att han blev våt ända upp till midjan".

Arvidsjaurs (med Malå) och Arjeplogssocknar överfördes 1837 i administrativt hänseende till Norrbottens län, men i medicinskt hänseende fortsatte man att höra till Västerbotten och Lycksele distrikt till 1 april 1843. Området hade dittills fått en minimal medicinsk tillsyn. Det blev en klar förbättring för inlandsborna då doktor Waldenström övertog ansvaret för deras hälsa.

Den 11 december 1843 under-tecknades en kungörelse i vilken meddelades att den nye doktorn skulle besöka Arvidsjaur's lappmark i samband med marknaden den 3 februari 1844 "för att tillse det en allmän vaccination anställdes". Alla de som "äro ovaccinerade eller icke tillförne haft smittkoppor" måste denna dag "sig ofelbart infinna" för att undergå ympning. I kungörelsen gav landshövdingen Carl August von Hedenberg, boende i Piteå, order till "Krono Betjeningen" att ge "Herr Provincial Läkaren Waldenström nödig handräckning".

Allmänheten fick vetskap om kungörelsen i samband med gudstjänsten vid jultiden 1843, då den lästes upp i Arvidsjaur's kyrka av vice pastor Gustaf Westerlund. Vaccinationsåläggandet var ingen lätt uppgift. Läseriet och "lapparnas nomadiska levnadssätt" försvårade ihög grad vaccinationens fullgörande. Doktor Waldenström och landshövdingen Hedenberg "voro inga vänner, och Hedenberg ville gärna passa på och komma åt pappa, om tillfälle gavs", enligt sonen Paul Peter Waldenströms minnesanteckningar. Trots, eller kanske tack vare ovänskapen, gifte sig deras barn, nedan nämnde läkaren Gustaf Fredrik Waldenström och landshövdingens dotter Amalia Louise med varandra och bosatte sig i Umeå. I senare liknande vaccinationskungörelser framhövdes med extra stora sirliga bokstäver ▷

att Waldenström var "Riddare". Han blev nämligen 1853 riddare av Vasa-orden. Redan instiftelseåret 1832 blev han invald som ledamot av Linneska Samfundet i Stockholm, även det en fin merit. Det blev med åren många resor för doktor Waldenström till Piteå lappmark för att befrämja vaccinationen, men även för ett flertal rättsmedicinska obduktioner. I juli 1851 beordrade landshövdingen doktor Waldenströms son, Gustaf Fredrik född 1825, att i sin fars ställe resa till Piteå lappmark, där en gastrisk nervfeberepidemi hade brutit ut företrädesvis i Glommersträsk med omnejd.

Provinsialläkare Waldenström hade påbörjat resan, men kom inte längre än till Piteå, där en knäledsinflammation omöjliggjorde vidare ansträngning. Sonen Gustaf Fredrik fick ta över. Denne vikarierade för tillfället, sammanlagt under ett halvt års tid 1851, för brigadläkaren Axel Fredrik Almqvist på stads- och lasarettsläkartjänsterna i Piteå. Almqvist företog det året en längre resa till Danmark och Tyskland.

Om epidemin i Glommersträsk skrev Norrbottens-Posten, att "i Arwidsjaur har, särdeles under förra månaden, varit ganska sjukligt, så att Läkaren måste ditresa. 6 personer hade aflidit. Sjukdomen säges, i en afgifwen rapport, wara i af tagande". I dödboken för år 1851 antecknades dödsorsaken endast för 9 av 42 avlidna. Förutom de 6 fallen av gastrisk feber var dödsorsakerna slag, hängning och lungshot. Feberfallen inträffade i Glommersträsk (pojke 11 år, hustru 45 år), I Näverliden (hustru 55 år) och i Lappträsk (2 män, 69 och 74 år). Dessutom avled en 23-årig dräng. Sommaren 1857 anmäldes att två personer hade påträffats döda i Arjeplogs socken. Då dödsorsaken inte kunde fastställas förordnades Waldenström att på ort och ställe undersöka de döda. Waldenström försökte slippa undan med motiveringen att hans hälsa ej längre var den bästa. Men landshövdingen gav ingen befrielse från uppdraget. Resan tog tre veckor. Waldenström passade samtidigt

på att besöka Jokkmokk, där han höll mottagning. När den ståtliga och mycket populära kronprinsen-regenten Carl, sedermera Karl XV, besökte Luleå 1858 samtalade H.K.H. en god stund med "Doctor Waldenström rörande sin tillämnade resa till Qwickjock, samt sättet, för fortkomsten dit, och de svårigheter, som kunde vara, att förutse". Waldenström var givetvis en av de mest erfarna resenärerna i norr. Doktorn kom under samtalet in på de tidsödande långa resorna för de medikolegala besiktningarna. Prinsen lär då skämtsamt ha sagt: "Och under hela denna tid får för ett liks skull alla övriga levande inbyggare dö utan läkarebiträde." Waldenström hade då svarat: "Ja, det kan inte hjälpas."

Waldenström stämmer naturläkare

Doktor Waldenström stämde in i kustbygden känd naturläkare, Jöns Ahlström, inför tinget för kvacksalveri. Denne lär ha fått plikta 50 riksdaler för sitt brott. Ahlström, eller som han kallades "Gämäl-Ahlström", var född 1783 söder om Luleå i byn Alvik. Hans många lyckade huskurer visade, att han ägde stora förutsättningar för läkaryrket. Det var knappast någon sjukdom, som han inte försökte bota med hjälp av sin "läkar-bok". Då det gällde speciellt svåra fall tillgrip han "Schvårt-båoka" (svartboken), som innehöll recept på trolldomskonster. Ahlström prisades särskilt för sina kurer för barnaföderskor vid svåra förlösningar. Det hände ofta att han anlätades av fint herrskapsfolk, men han lär ibland ha skrämt sina patienter med "sitt stora grova yttre och sina anskrämmeliga händer". Vid svåra, nästan hopplösa fall "när både doktor och barnmorska stodo där rådlösa" kallade man på Ahlström. Penibelt nog tvingades till och med doktor Waldenström själv att be Ahlström om hjälp vid en svår förlösning för doktors egen fru. Ahlström gav "henne någon medicin, som gjorde, att allt gick fullt normalt". Efter den lyckliga tilldragelsen lär doktorn ha bett att få ersätta Ahlström för

"när både doktor och barnmorska stodo där rådlösa kallade man på Ahlström"

det redan erlagda bötesbeloppet. Waldenström fick i sina två äktenskap 15 barn, varav 14 nådde vuxen ålder. Mest känd blev sonen Paul Petter (Palle) Waldenström, grundaren av Missionsförbundet. Han betecknades som "en av de ryktbarste av alla de kyrkans män som utgått från Norrbotten och Västerbotten". Ett flertal av Waldenströms ättlingar blev duktiga läkare. Så blev till exempel sonen Johan Anton (Jonke) professor i invärtes medicin i Uppsala. Genom sträng hushållning kunde Waldenström sända alla sina tio söner till Uppsala och ge dem universitetsutbildning utan att de behövde skuldsätta sig.

Waldenström var robust till det yttre och enligt den tidens sed en barsk man, men samtidigt vek och känslig. När sönerna skulle bege sig till Uppsala efter loven gav han dem ett kort, kärvt farväl. Sedan gick han in till sig, kastade sig på sängen och grät sig till sömns. Doktor Waldenström var delägare i ångfartyget Berzelius, "en på den tiden storståtlig ångare". Åtminstone vid färden söderut i augusti 1855 åkte sönerna med den.

När barnen blev sjuka var det fru Waldenström som fick försöka bota dem. Doktorn var inte pigg på att ge dem, eller andra, någon medicin. Kan vi inte ge gossen det eller det? frågade hon. Du kan ju försöka, svarade han. Men kanske det och det vore bättre? frågade hon ytterligare. Ja, det är mycket möjligt, svarade han och gick sin väg. Engelskt salt skrev han däremot gärna ut åt sina patienter för han ansåg, att det var bra att rensa magen ibland. Sin styrka som läkare visade Waldenström genom att han tog god hand om sina patienter, gav sig tid att sitta ned, "språkade, berättade historier och uppmuntrade dem, bjöd dem väl och stundom en pris ▶

snus”. *”De sjuka kände sig bättre, bara de hörde hans steg i förstugan”*. Han ingav förtroende och man mindes honom länge i bygderna i norr.

Hur försökte då doktor Waldenström bota de sjukdomar som härjade i norr? Vilka läkemedel hade han till sitt förfogande? Ett fall från slutet av 1820-talet ger en bra bild av dåtidens sjukvård. Doktor Waldenström meddelade i en av sina *”Embets Rapporten”* att fall av *”asthenisk bröstfeber”* grasserat i flera månaders tid (astenisk = svag, kraftlös). *”Den började med stark Frossa, hvar på följde betydlig hetta och törst, svåra styng i sidorna af bröstet, plågsam korrt andedrägt, våldsam hosta med segt blodblandadt slem, hastig låg puls, elak smak, ehuru tungan var föga oren, föga remission (förbättring); brytning uppkom på 14:e dagen med ymnig svett och grumlig urin”*.

Som botemedel användes invärtes salmiak med kamfer samt pulver av Kalomel, Opium och Kamfert. Utvärtes gavs ingnidning av liniment samt stora *”Vesicatorier”*. (spansk fluga av den torkade skalbaggen Lytta vesicatoria medförde att blåsor drogs upp på huden). Till dryck gavs endast *”slemmiga soppor och theer”*. Om *”lidelserna i bröstet”* var mycket svåra *”brukades i början iglar, men aldrig åderlåtning”*.

Det var inte mycket i medicinväg som dåtidens doktorer kunde erbjuda. Samma år rapporterade Waldenström, att frossan gick *”sporadiskt hela året uti alla församlingarne, Lappmarkerne undantagne”*. Chinabark och opium användes som botemedel. Före chinabarken fanns ingen bot mot frossan. Sonen Paul Petter skrev om sin far, att *”om somrarna ordinerade han ofta brunnsdrickning ur järnhaltiga källor, som funnos i närheten av Luleå”*. Waldenström försökte ofta finna förklaringar till sjukdomsläget med hjälp av väderleken och atmosfären. För år 1827 rapporterade han, att *”epidemiska sjukdomar hafva grasserat inom alla socknar af mitt District”* och

att *”hufvudsakligaste orsaken till denna stora sjuklighet synes hafva legat uti atmosferiska förhållanden”*. 1861 beslutades om en ändring av distriktsindelningen för provinsialläkarna i Norrbotten. Piteå blev en av huvudorterna, under det att Luleå förlorade sin provinsialläkare då Waldenström i januari 1862 gick i pension.

Han fortsatte dock sin läkargärning. I fyra års tid tjänstgjorde han som lasarettsläkare vid det nya lasarettet i Luleå, innan han 1866 avlöstes av den skäggprydda Anders Peter Björkman. Denne hade mer eller mindre på måfå rest upp till Norrbotten. Han färdades 1866 med det kolerasmittade fartyget *”Haparanda”*.

Strax efter ankomsten till Luleå blev Björkman utsedd till stadsläkare och senare samma år även till läkare vid Luleå lasarett och kurhusirouättning. Det var enkelt och primitivt vid lasarettet. 1866 anskaffades *”linnebeklädnadspersedlar”* till lasarettet samtidigt som det rapporterades *”att patienterna ännu sakna sjukhuskläder”*.

Efter Waldenströms död 1870 övertog Björkman dessutom föreståndarskapet för Sveriges nordligaste vaccindepot. Enligt hälsovårdsstadgan för riket den 25 september 1874 infördes 1875 hälsovårdsnämnder i Sveriges städer. Vid det första sammanträdet i Luleå valdes stadsläkaren Björkman till ordförande. I sin rapport för år 1877 belyste Björkman med några ord den vård spädbarheten fick i Luleå: *”Med afseende på späda barns uppfödande och vård kan förhållandet, hvad staden angår, ej sägas vara ogynnsamt. Barnet ammas i allmänhet af mödrarna, såvida de till detta äro istånd; i annat fall användas komjolk, ej sällan med tillsats af Carlsbadervatten.”*

”De sjuka kände sig bättre, bara de hörde hans steg i förstugan”

Genom ett riksdagsbeslut 1890 inrättades förste provinsialläkarinstitutionen i Sverige. Den förste innehavaren i Norrbottens län, med placering i Luleå, blev Johan August Fjällström, som innehade tjänsten som t.f under åren 1890-1893. Sjukdom hindrade honom från fortsatt tjänstgöring. Han dog 1903 hemma hos sin mor på Nyborg, Arvidsjaur, av ryggmärsgtvinnsot förorsakad av syfilis i sista stadiet. Han följdes närmast på förste provinsialläkarposten av Anders Stendahl (1893-1899) och Georg Døvertie (1899-1905). □

Källa *”Hur sjukvården kom i norr”* av Lennart Öhman

Apropå sjukvård
”Läkarna besöker då och då de sjuka, men de flesta dör en naturlig död!

Kommentar av en kronolänsman i Arjeplog på 1800-talet.